

Gunst Péter

A tudományos történetírás kibontakozása Magyarországon (1867 – 1918)

A kiegyezés meghozta az alapvető fordulatot a magyar történetírásban. Pusztán azzal, hogy lehetővé tette megfelelő tudományos társaságok létrehozását, folyóiratok megindítását, a felsőoktatás átszervezését, a modern történeti oktatás előfeltételeinek kiforrálását, gyakorlatilag megteremtette a modern tudományos infrastruktúra alapjait. S nem utolsó sorban megnyitotta a kutatás számára a levéltárakat, az Országos Levéltárat, a megyei levéltárakat, esetenként az egyházi és családi gyűjteményeket. Mindez új lehetőségeket teremtett, csupán élni kellett velük. Az ország nehéz anyagi helyzetében is nagyvonalú oktatás- és tudománypolitikája — hála két első kultuszminiszterének: Eötvös Józsefnek és Trefort Ágostonnak — mindezt ha szerényen is, de biztosította. Így a magyar történetírás a 19. század utolsó évtizedeiben, majd a 20. század elején rohamléptekkel közeledett a nyugat-európai példákhoz, amelyeknek utolérését maga elő tűzte.

A legelső, amit említenünk kell, a Magyar Történelmi Társulat megalakítása volt 1867-ben. Ezzel az Akadémia mellett, amely a tudomány támogatásának a műhelye volt, létrejött a magyar történészek, történetírók, tanárok és érdeklődők központi társadalmi szervezete. A Magyar Történelmi Társulat vezetősége, élén Horváth Mihállyal, aki elismerten a magyar történetírók akkori vezetője lett, olyan embereket tömörített soraiban, akik tudatában voltak a feladatoknak, amelyek a magyar történetírás előtt álltak, s mindent meg is tettek e feladatok teljesítéséért. A Századok, a Magyar Történelmi Társulat folyóirata hamar a magyar történettudomány vezető orgánumává vált, különösen azután, hogy 1875-ben Thaly Kálmán helyett Szilágyi Sándor vette át a szerkesztését. Szilágyi Sándor a következő negyedszázadban a Magyar Történelmi Társulat, a magyar történettudomány egyik fontos szervező figurájává vált, kezdeményezésével és nagyrészt vezetésével jöttek létre mindazok a vállalkozások, amelyek meghatározták a magyar történetírás tevékenységét.

A Magyar Történelmi Társulat a Századok mellett gyűjtőcsatornájává vált azoknak az alapítványoknak és egyéb anyagi forrásoknak, amelyek lépésről lépésre lehetővé tették a publikációk szélesítését. A Századok fokozatosan vastagodott, majd külön füzeteket jelentetett meg meghatározott célokkal. A gyorsan növekvő

feltárt forrásanyag publikálására új kiadványokat kellett létrehozni. 1878-ban a Társulat átvette az Akadémiától a Magyar Történelmi Tár gondozását és új címen (Történelmi Tár) évnegyedes folyóirattá alakította át, eredeti rendeltetésének, különféle kisebb forráskiadványok közlésének adva vissza azt. 1878–1911 között (ekkor újból az Akadémiához került vissza) a Történelmi Tár a részletkutatások során előkerült legkülönbözőbb kisebb források, rövidebb oklevél- és regeszta-sorozatok, elsősorban előkerült adatok közlésének legfontosabb orgánuma.

Idővel új vállalkozásokat is finanszírozott a Magyar Történelmi Társulat. 1885-ben megindították a Történelmi Életrajzok c. monográfia-sorozatát, amelyben kiemelkedő történelmi személyiségek életrajzeit publikálták. Forráskiadvány-sorozatokat is megindítottak. A Hazai Okmánytár mellett egyes családok levéltárainak forrásanyagát tették közzé (Zichy-család okmánytára, a Teleki-család okmánytára). Nagy vállalkozása volt a „Házi történelmünk emlékei” sorozat, amely négy osztályban jelentetett meg forrásokat. Udvartartás és számadás-könyvek, szakácskönyvek, leltárak és hozományjegyzékek és házi orvoscönyvek volt a négy sorozat. Pályadíjakat tűztek ki, ezek keretében jól sikerült munkákat támogattak. Mindezt a forráskiadó és publikációs tevékenységet a Magyar Történelmi Társulat a tagdíjakon, a kiadványokért befolyt összegek mellett első-sorban alapítványok és adományok, célajándékok segítségével oldotta meg. Nagyobb főúri családok nemcsak megnyitották levéltáraikat a kutatás előtt, hanem szubvencionálták a családdal összefüggő kiadványsorozatokat, s egyes történelmi munkákat.

A Magyar Történelmi Társulat a forráskutatásnak a levéltárak megnyitása okozta eufóriáját igyekezett mederben tartani. Már 1868-ban megkezdték a történelmi kirándulások rendezését. Kezdetben évente egy kirándulást szerveztek. 1868-ban a kolozsvári, illetve Kolozs megyei volt az első. Később már csak háromévenként rendeztek egy ilyen kirándulást. Ezeknek célja közös levéltári kutatás volt, a kiránduláson résztvevő történetírók megszállták a megyei, városi — lehetőség szerint a családi — levéltárakat, s átkutatták anyagukat. A fontosabb anyagokat lemásolták, majd megjelentették a Századokban vagy a Történelmi Társulatban. Az első néhány év alatt 134 vidéki levéltár anyagát kutatták át, dolgozták fel. Sok értékes dokumentum került elő. 1871-ben így fedezték fel Csicseren a Szabács viadaláról szóló éneket (1473-ból), 1874-ben Zólyom-Radványban így bukkantak rá Balassi Bálint ismeretlen költeményeire, melyeket 1879-ben a Társulat tett közzé.

Megkezdődött az egyetemi oktatás modernizálása is. Franciaországban, Németországban vagy akár Ausztriában már évtizedekkel korábban kialakult a modern forráskritika oktatásának teljes mechanizmusa. Magyarországon az egyetemi oktatás még a hagyományos keretek között, gyakorlatilag autodidakta tanárok segítségével történt. Az egész történetkutatás és történetírás még a specializáció előtti korszakban toporgott, jellemző, hogy kezdetben az egyetemen csupán egyetlen történelem tanszék volt, amely magyar és egyetemes történelmet egyaránt tanított. A történelem tulajdonképpen valamiféle segédtudománya volt az egyéb bölcsészeti tárgyaknak, elsősorban a jognak és a teológiának, nem pedig

önálló diszciplína. Ezen a helyzeten kellett változtatni, s ez természetesen csak fokozatosan történhetett meg.

Az egyetemes történelem elválasztása a magyartól viszonylag korán megtörtént. Az 1880-as évek végére az egyes egyetemes történelmi korszakokat már önálló tanszékek oktatták. Ekkor összesen három egyetemes történelmi tanszék működött. Nagyjából hasonló módon történt a magyar történelem oktatása is. Az egy tanszékből előbb kettő, majd három lett a századfordulóra.

A tanszékek megszaporodása jelezte a tudomány fejlődésének irányát: a specializálódást. Ugyanebbe az irányba tett alapvető lépés volt a szemináriumi rendszer meghonosítása az oktatásban. A szemináriumok révén vált lehetővé a tehetséges fiatalember kiválasztása, az önálló történész szakképzés kialakítása, melynek során a hallgatók jelentős részét, elsősorban a legtehetségesebbeket, akikre a tudományos élet továbbfejlesztésében számítani lehetett, megismertették azokkal a kritikai fogásokkal, eljárásokkal, amelyek segítségével és felhasználásával ugrásszerűen megnőtt a kutatók kritikai ereje. Az 1880-as évek második felében felállították a szemináriumokat és az intézeti rendszert, s ettől kezdve beszélhetünk a már valóban tudományos alapokon képzett történetírói generációk jelentkezéséről Magyarországon.

Mindehhez arra volt szükség, hogy előbb maguk az oktatók megismerkedjenek azokkal a modern kutatói-kritikai eljárásokkal, amelyekkel a kor tudományos élete már rendelkezett. Amikor tehát a kulturális kormányzat úgy döntött, hogy lehetővé teszi a modern tudásanyag feltételrendszerének létrehozását Magyarországon, egyúttal arra is gondolnia kellett, hogy a tudományos élet akkori vezetői — önhibájukon kívül — maguk sem ismerik a legújabb kritikai eljárásokat, módszereket.

Az ellentétek áthidalására nagyvonalú ösztöndíjrendszert hoztak létre. A budapesti egyetem mellett működő gyakorló iskola kimagasló pedagógusa, Kármán Mór volt az, aki a kultuszminisztereknek, Eötvösnek és Trefortnak a figyelmét felhívta az egyes szakok legkimagaslóbb hallgatóira. Ezeket a gyakorló-iskolába hívták tanítani, s egyúttal bevonták őket az egyetemi oktatásba. Ha beváltak, s a legtöbbjük bevált, a kormányzat hosszabb ösztöndíjban részesítette őket. Legalább másfél, de általában két évet töltöttek külföldön, s kötelezően két külföldi egyetemet vagy kutatóintézetet kellett meglátogatniuk. Ösztöndíjas idejük alatt egyrészt tehát tulajdonképpen külföldi továbbképzésben vettek részt, előadásokra jártak, egyéb foglalkozásokat látogattak, emellett megismerkedtek szakmájuk legújabb tudományos eredményeivel is. Hazatértük után az ösztöndíjasoknak részletes beszámolót kellett készíteniük, amelyben mind a saját tudományterületükkel kapcsolatos legújabb eredményekről beszámoltak, de egyúttal a tudományszakuk szempontjából fontos, Magyarországon is használható oktatási-képzési-kutatási módszerekről is számot adtak. Külön feljegyzésben kellett megfogalmazniuk javaslataikat a magyar felsőoktatás továbbfejlesztésére. Ezek a javaslatok és beszámolók eljutottak a miniszterhez, különösen Trefort esetében volt mindennapos gyakorlat nemcsak az, hogy személyesen foglalkozott a javaslattal, hanem még az is, hogy a gyakorló-gimnáziumba kinevezett minden új

tanár egy óráján — váratlanul — személyesen is megjelent. Így ismerkedett meg a tanárok képességeivel.

A javaslatokból mindaz, amit a magyar felsőoktatás továbbfejlesztése szempontjából figyelembe lehetett venni, előbb vagy utóbb megvalósult, elsősorban a budapesti egyetemen, majd fokozatosan a többi egyetemen, főiskolán és az Akadémián is. Az ország akkori anyagi helyzetét ismerve a leghatékonyabbnak, a legjárhatóbbnak bizonyult ez az út, igaz, hogy így a modern eljárások, módszerek bevezetése az egyetemi oktatásba csak fokozatosan valósult meg, de nem volt szükség nagyarányú, azonnali beruházásra, fiatal tudósok folyamatos kinevezésével az egyetemi oktatás modernizálásának alapvetését meg lehetett oldani.

A történettudományban akkor Európában három helyen lehetett elsajátítani az új, akkor legmodernebb kritikai módszereket. A párizsi École des Chartes-ban, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschungban, s a berlini egyetemen. Nem volt sok emberre szükség az új módszerek meghonosításához. Fejérpataky László a bécsi intézetet látogatta 1879–80-ban, Marczali Henrik Párizsban az École-ban, a berlini egyetemen, Waitz doktor szemináriumában és angliai egyetemeken nyerte el továbbképzését, 1876–1878 között. Fejérpataky a Nemzeti Múzeumba, Marczali a gyakorló iskolába került hazatérte után, de mindkettőjüket foglalkoztatták a budapesti egyetemen. Fejérpataky diplomatikai órákat tartott, tehát oklevélolvasást, oklevélkritikát tanított. Marczali egyetemese és magyar történeti előadásokat, majd később szemináriumokat tartott, ő lett a történelmi szemináriumi rendszer kidolgozója Magyarországon. Kettejük megjelenése az 1880-as évek elején jelezte a fordulatot az egyetemi oktatásban: mindkettő a középkori magyar oklevéltan, illetve a kritikai forráskutatás terén a magyar tudományosság európai felzárkózását képviselte és valósította meg.

Ez az eljárás persze csak fokozatosan hatott, még évtizedeknek kellett eltelniük, amíg tanítványaik révén a modern történetkutatás módszerei meghonosodhattak Magyarországon. 1888–1892 után következett be az igazi fordulat a külföldön tanult generációk kinevezésével a pesti egyetemre, attól kezdve már vitathatatlanul jól képzett, az akkori modern kritikai eljárásokat ismerő, alkalmazni képes generációk hagyták el a pesti egyetemet. A kiegyezés után tehát mintegy két évtized telt el addig, amíg az 1867-ben megkezdett modernizálási szakasz meghozta első igazi gyümölcseit.

Addig viszont jórészt a régi reflexek működtek tovább. A történészek mindenek voltak, vagyis nem ismerték a specializációt, a következő már tudományosan nevelt generáció szakosodási törekvéseit, az egész magyar történelemről gyűjtötték tovább is a forrásokat. Ez persze azt jelentette, hogy mivel az Árpád-korra és a 14–15. századra vonatkozóan még a 18. században összegyűjtötték, majd már 1848 előtt kiadták mindazokat az okleveleket, amelyek ismertek voltak, igazi új forrásanyagot elsősorban a 16–18. század történetére vonatkozóan lehetett találni és publikálni. Ez érvényes az 1849–1867 közötti időszakra is, ezért van az, hogy elsősorban ezeknek az évszázadoknak a forrásait tették közzé olyan nagy lendülettel. Nem elsősorban az abszolutizmus elleni tiltakozás tükröződik tehát a

16–17. század forrásanyagának publikálásában, abban, hogy a történeti kutatás súlypontja áthelyeződik a középkor első feléről az 1526 utáni évszázadokra.

Hirtelen áttörést, a kutatási láz magasra szökését eredményezte a levéltárak megnyitása 1867 után. Az Országos Levéltár felállítása, majd megnyitása a tudományos kutatás előtt gyökeres változást hozott a magyar történetírásban. Lehetővé vált azoknak a forrásoknak a kutatása, amelyekbe korábban nem kaptak betekintést a történetírók. Ugyanakkor nyíltak meg — legalábbis elvben — a megyei levéltárak, s — ugyancsak elvben — könnyebbé vált a kutatás lehetősége az egyházi gyűjteményekben is. Ez forradalmilag megváltoztatta a magyar történetírók magatartását. Az új ismeretanyag szinte mindazt megkérdőjelezte, amit korábban ismertnek, lezártak hittek. A történetírók mindenütt, ahová nyúltek, új adatokra bukkantak, amelyek módosították a történelemről addig kialakult képet.

A forráséhség néhány évtizedre csillapíthatatlanná vált. A Történelmi Társulat már említett kirándulásai révén megpróbálta mederben tartani a kutatást, de ez nem sikerülhetett. A forrásfeltárás parttalanná vált. A történetírók naponta újabb és újabb addig ismeretlen aktákra bukkantak, a publikáció mennyisége hirtelen megnőtt, enyhe túlzással azt mondhatni, naponta tettek közzé új és újabb dokumentumokat különféle kérdésekre. A kutatás ugyan általában megmaradt a korábbi formák között, vagyis igaz ugyan, hogy az egyes történetírók rendszerint egy-egy konkrét témát kutattak, de azért persze kiadták a mellékesen előkerült egyéb iratokat is, másrészt a legtöbben nem tudtak ellenállni a kísértésnek, s megrohanták a most megnyílt levéltári állagokat, amelyekből százával tették közzé az addig ismeretlen történeti forrásokat.

A források 1867 után robbanásszerűen növekvő közzététele rányomta bélyegét az egész korszakra. A magyar történetírás egészen a századfordulóig, bizonyos tekintetben az első világháborúig forráspublikáló jellegű volt. Ez azt jelenti, hogy minden téren uralkodóvá vált a források kiadásának elsődlegessége. Nemcsak a Történelmi Társulat, a Századokba, s más folyóiratokba, a forráskiadás céljait szolgáló egyéb kiadványokba, könyvsorozatokba kerültek dokumentumok, de a történetírók által írt munkák túlnyomó része is — tisztelet a kivételnek — közzétett forrásokat, nemcsak részleteket, hanem olykor teljes terjedelmükben is. Az új, mindaddig ismeretlen dokumentumok tehát minden tekintetben eluralkodtak a korszak történetírásán. Vannak történetírók, akik ezekben az évtizedekben több tucat könyvet, olykor több mint száz önálló munkát jelentettek meg. Ezek azonban többnyire forrásokat tartalmaznak, okmányokat, leveleket tesznek közzé, s viszonylag kevés bennük az önálló tudósi alkotás.

Ez önmagában nem baj. A történetírás fejlődése mindenhol átesett ezen a fejlődési szakaszon, amikor megnyíltak a levéltárak. Nem lehetett ezt elkerülni Magyarországon sem, elemi kíváncsiság és a történetírás alapvető érdekei nyilvánultak meg mindebben. Más kérdés, hogy mennyire jogos ezt a jelenséget egy, a történetírásban is jelenlévő filozófiai irányzattal azonosítani. A pozitívizmusra gondolunk, amelynek képviselői a 19. század közepétől Európa-szerte megjelentek a történetírásban.

A két világháború közötti évtizedek vezető történétírói, akik a szellem-történeti iskolához csatlakoztak, majd a második világháború után a marxista történétírók egyaránt elítélték az 1867 utáni évtizedek kutatóit „pozitivizmusuk” miatt, amely a korszak történétírását megrekesztette az anyaggyűjtésnél. Ez azonban a helyzet alapos félreértése. Igaz, hogy a pozitivizmus hangsúlyozta a tények feltárását, de a valódi pozitivisták tények alatt egészen mást értek a történétírás terén is, mint a dokumentumok egyszerű közlését. Itt csupán két, egymástól teljesen független folyamat jelentkezésének időbeni egybeeséséről van szó. A magyar történétírásban is megtaláljuk a pozitivizmus egynéhány, már itt mindjárt jelezhetjük, a perifériára sodródó hívét, akik átmenetileg vagy hosszabb időszakban is hívévé szegődtek ennek a filozófiai irányzatnak. A pozitivisták történetiszemlélet azonban a magyar történétírásban a 19. század második felében gyakorlatilag semmiféle hatást sem ért el, egyes hívei hamar elpártoltak tőle, akik kitartottak mellette, történétírásunkban komolyabb szerepet sohasem játszottak.

A történeti anyag gyűjtése viszont, ami valóban az uralkodó jelensége az 1867–1914 közötti évtizedeknek, s ami meghatározza a történétírás fejlődését, állapotát ezekben az évtizedekben, teljesen független a pozitivizmustól. A történétírók az új források tükrében egyszerűen rádöbbenek arra, hogy a magyar történelemtől addig alkotott képük hamis, azt teljesen át kell formálni. Ezt a rádöbbenést fejezi ki az eufórikus hangulat, amelyben megindult a források publikálása. S ez maradt sokáig a vezető irányzat.

Nem is lehetett volna mást tenni. Hiányoztak azok a speciálisan képzett kutatók, akik képesek lettek volna a történelem átértékelésére. Az új forrásanyagok a hirtelen megnyíló levéltárakban egy-egy történétíró számára már áttekinthetetlen tömegben álltak rendelkezésre. Az a helyzet tehát, ami korábban jellemezte történétírásunkat, a szintetikus összefoglalásra törekvő álláspont már tarthatatlannak tűnt. A specializációra képes történétírók képzése viszont csak ekkoriban kezdődött meg, s csupán az 1890-es években, de inkább 1900 után hozta meg első komolyabb gyümölcseit. Az átmenet idején pedig nem lehetett mást tenni, mint közölni a forrásokat, könyveket írni, amelyeket íróik telezsúfoltak okmányok szövegével, tehát félfeldolgozásokat megjelentetni.

A legjobbak természetesen törekedtek arra, hogy fejlesszék a történeti kritikát, s utat mutassanak a specializációra, az elmélyedésre egy-egy korszakban. Az 1867 utáni első évtizedek nagy vezéregyénisége, Horváth Mihály igazában ekkor vált modern történétíróvá. Nem annyira a még most is az érdeklődés homlokterében lévő nagy munkájával, az összefoglaló Magyarország történetével, amelyet immár nyolc kötetre bővített (1871–1873), részben új forrásanyagok bevonásával, elsősorban a 18. század történetére vonatkozóan, részben az addig nem érintett kérdések, meg körülírások kibővítésével, tárgyalásával, másrészt azzal, hogy meghosszabbította az utolsó kötetet egészen 1823-ig. A munka hosszú időre a művelt értelmiségi generációk kézikönyvévé, kedvenc olvasmányává vált, s formálta történetfelfogásukat, történelmi tudatukat. A Magyarországon 1867 után keletkezett egyéb munkáiban azonban már nemcsak összegyűjtötte az új történeti forrásokat, hanem művészi formába öntve azokat, feldolgozásukra törekedett.

Fráter Györgyről (1871) és Zrínyi Ilonáról (1896) írt életrajzi monográfiái ezt a törekvést testesítették meg, s ugyancsak ezt tükrözi utolsó nagy műve, „A kereszténység első százada Magyarországon” (1878). Horváth ezekben a monográfiákban vitathatatlan sikerrel törekedett a tudományos kutatás legújabb eredményeinek felhasználására, noha működése utolsó évtizedének legjobb eredményeiben sem tudta a magáévá tenni a modern forráskritikát.

Nagyjából hasonló a helyzet azoknál a történétíróknál, akik az 1820–40-es években születtek (Szilágyi Sándor, Szabó Károly, Salamon Ferenc stb.). Ők még hagyományos oktatásban részesültek, legjobbjaikból váltak azok a történétírók és egyetemi tanárok, akik az új generációkat részben már tanították, de igazából sohasem váltak a modern forráskritika eszközeit felhasználó történétírókká. Ennek ellenére olykor jelentős kutatási és történétírói eredményeik voltak. Kiemelkedik közülük *Salamon Ferenc*, aki 1867 után még évtizedeken át kutatott és írt, egyebek között befejezetlen nagy vállalkozását, a Budapest történetét (1878–1885), melyből három kötetet jelentethet meg. Salamon a magyar történelem minden fontosabb korszakáról értekezett, de működésének súlypontja a török korszakra, a 16–17. századra és a honfoglalás utáni időszakra esik. Kitűnő érzéssel nyúlt a hadsereg, szélesebben a társadalomtörténet kérdéseire. Különösen jelentős az a vonása, hogy igyekezett az ország történetét az európai viszonyokba ágyazottan, azzal összhangban tárgyalni. Mint egyetemi tanárnak, jelentős a szerepe abban, hogy a külföldön tanult generáció kimagasló tehetségeit (Marczali, Ferjérpataky) tanszéke köré gyűjtötte, s támogatta a modern forráskritika elveinek érvényesítését a forrásközlésben, valamint az Akadémia Történeti Bizottságában kezdeményezte új, addig nem érintett tudományos témák kutatását.

A másik kimagasló személyiség *Szilágyi Sándor*, aki a Századok szerkesztőjeként a Magyar Történelmi Társulat vezető szervező egyéniségeként sok kutatást kezdeményezett. Az Egyetemi Könyvtár igazgatójaként az 1880–90-es évek kutatásainak egyik központi szervezőjévé vált. A Történelmi Társulat egész kiadói tevékenysége valamilyen formában az ő nevéhez fűződik. Egyénisége, rugalmassága az emberekkel való érintkezésben éppen úgy, mint az újabb eredmények elsajátításában lehetővé tette számára a lépéstartást az új módszerekkel és eredményekkel, ha saját munkáiban ez kevésbé is mutatkozik meg, s azok mindvégig inkább forrásközlő kiadványok, mintsem modern értelemben vett monográfiák. A 17. századi erdélyi történelemnek alig volt olyan fontos évtizede, szakasza, amellyel ne foglalkozott volna. Megírta Erdély történetét két kötetben (1869), majd részletes tanulmányokat publikált különösen Bethlen Gáborról és a két Rákóczi György korszakáról. Elsősorban a diplomáciai kapcsolatok alakulása érdekelte, hatalmas tömegű részletkutatás fűződik a nevéhez e téren. Ugyanakkor megindította az „Erdélyi országgyűlési emlékek” című sorozatot, amelyben az 1540–1695 közötti erdélyi országgyűlések forrásanyagát tette közzé 29 kötetben (1875–1897), s minden kötethez megfelelő bevezető tanulmányt is írt, hiszen enélkül most már nem lehetett aktapublikációkat megjelentetni. Rendkívüli hasznára a magyar történétírásnak, az 1890-es évek elején kezdeményezte egy újabb magyar történeti összefoglalás létrehozását a millenniumi ünnepek alkalmából.

Ezeknek a generációknak a legjellegzetesebb példája talán *Thaly Kálmán*, a kuruc korszak kutatója. Még ő is az akkori egyetemen tanult az 1850–60-as években, a forráskritika modern elveit tehát nem ismerte. Óriási publikációs tevékenysége nyomán, amely a kuruc kor, elsősorban II. Rákóczi Ferenc köré fonódik, az 1867 után megnyílt levéltárakból hatalmas tömegű forrásanyagot hozott felszínre és adott ki, kisebb-nagyobb cikkeinek százai jelentek meg, amellet hatalmas monográfiákat publikált, bár ezek is elsősorban forráskiadványok, források laza egybefűzése némi összekötő szöveggel. Évtizedeket töltött a 17. század utolsó évtizedeinek és a Rákóczi-felkelés éveinek kutatásával, mégsem volt képes összefoglalni a feltárt eredményeket. Sem a kuruc kor összefoglaló történetét, sem II. Rákóczi Ferenc életét nem írta meg, pedig kollégái mindent megtettek annak érdekében, hogy ezek a munkák létrejöhessenek.

Sajátos helyzetbe kerültek az 1840-es évek végén, az 1850-es évek elején születettek. Közülük sokan már valamilyen formában a szülői házban, vagy rövidebb külföldi tanulmányutakon elsajátították a modern európai történetkutatási eszközöket, bár a legtöbben igazán ezt minden tekintetben nem tehték meg. Ebbe a generációba tartozik az előbb említett Thaly Kálmán, bár ennek a generációnak talán legkiemelkedőbb tagja *Pauler Gyula*. Pauler kezdetben a 17. század nemzeti küzdelmeinek egyik eseménysorozatát, a Wesselényi összeesküvés történetét dolgozta fel, monográfiát szentelve neki (1876). Az Országos Levéltár felállítása után, 1874-ben annak igazgatójává nevezték ki. Külföldi tanulmányai során megismerkedett a bécsi, müncheni, berlini, drezdai, brüsszeli, hágai, párizsi állami levéltárak szervezetével, s hazatérve kidolgozta az Országos Levéltár szervezetét és ügykörét. Idővel megelégette azt a küzdelmet, amelyet a történetírók két tábora folytatott, a kuruc protestáns hagyományt felelevenítve az egyik oldalon, a katolikus aulikus labanc álláspontot hirdetve a másikon, s olyan kor kutatása felé fordult, ahol mindezek a kérdések még nem merültek fel. Az Árpád-kor történetének megalapozásához fogott, munkái rendre e korszak alapvető írásai lettek. Az összes elérhető oklevél kritikái, olykor hiperkritikai megrostálásával szilárd alapokra helyezte az Árpád-kor magyar történetét (1893, 2. kiadás 1899). Ezután figyelme a honfoglalásra és a rákövetkező évszázadra irányult. Erről újabb monográfiát írt *A magyar nemzet története Szent Istvánig* címen (1900).

Pauler személye alkalmat ad arra, hogy rajta keresztül bepillantsunk a kiegyezés utáni magyar történetírás elméleti problematikájába. Még 1867 előtt kezdett el foglalkozni a Wesselényi-féle összeesküvéssel, mint levelezéséből megállapítható, elsősorban azért, mert a Wesselényi, Nádasdi, Frangepán, I. Rákóczi Ferenc irányította összeesküvés függetlenségi mozgalom volt ugyan, de katolikus főurak vezették. Paulert izgatta, hogy a korabeli magyar történetírásban a függetlenségi eszme és a protestantizmus összefonódott, s meg akarta mutatni, hogy katolikus főurak is áldozatul estek a rendi függetlenség oltárán. Tulajdonképpen a pozitívizmushoz is az vezette el, hogy Comte értékelte a katolikus egyház tevékenységét. Amit két, a Századokban a pozitívizmusról írt tanulmányában (1871, 1873) kiemelt, az elsősorban a pozitívizmus kedvező ítélete a katolikus egyház történeti szerepéről.

Kísérlete a függetlenség és a katolicizmus összeolvasztására nem járhatott igazán sikerrel, s ebből Pauler levonta a konzekvenciákat. Legjobb barátai (elsősorban Thaly Kálmán) kivétel nélkül a kuruc álláspont hívei lévén, nem kívánt velük összeütközni, márpedig ha megmarad azon a nézeten, amelyet a Wesselényi összeesküvésről írt monográfiájában fejtett ki, hogy ti. elkerülhetetlen volt a küzdelem rendiség és abszolutizmus között, s ennek kifejeződései a függetlenségi harcok, elkerülhetetlenül szembekerül velük. Ezért inkább szakított a 17. századdal, s olyan időszak történetének a kutatása felé fordult, ahol reformáció és katolikus egyház, függetlenségi küzdelmek még nem jelentkeztek. Szerencséje a magyar történetírásnak, hogy az Árpád-kor nyújtotta számára a menekülés földjét, így tudományos szempontból igen fontos monográfiák születhettek meg. Pauler különösen az eseménytörténet és a genealógia tisztázása terén nyújtott maradandót, társadalomtörténeti érdeklődése alig volt. Szilárd vázat nyújtott viszont az Árpád-kor történetéhez, melyet máig csak helyenként kezdett ki a rozsdá.

A Pauler-dilemma megmutatja a magyar történetírás korabeli elméleti fogódzóit. Nem a történetfilozófia kérdései (pozitívizmus), vagy a tudományos kritikai módszerek kérdései álltak az érdeklődés középpontjában, hanem a függetlenségi álláspont állt szemben egyfajta aulikus nézettel. Igazából persze csupán hangsúlyokról volt szó. A korszak minden történetírója elfogadta a kiegyezést, s az államformát, de az uralkodóházat s az uralkodó személyét is. E téren függetlenségi, kurucok és aulikusok, labancok között nincs különbség. Más kérdés, hogy ezen az elvi állásponton túl hová helyeződnek a hangsúlyok. Kifejezésekben a függetlenségi eszme és a protestantizmus szerepének kiemelésével, olykor túlhangsúlyozásával minden történetírónál találkozunk, aki adott arra, hogy a kuruc álláspont képviselőjének tűnjön, míg a katolicizmus, a királyhűség álláspontját emelte ki az ellentábor. Évtizedek, vagy egy évszázad távlatából a különbségek sokkal kisebbnek tűnnek, mint amilyenek valójában voltak, s ma már úgy tetszik, elsősorban politikai jelszavak hangsúlyozásában volt különbség, mintsem a történelem alapproblémáinak értékelése terén.

Ami az alapkérdéseket illeti, egyik vagy másik történetíró maga is egyesítette mindezeket az ellentéteket saját tevékenységében. A 18. századi magyar fejlődésről először képet rajzoló Marczali Henrik nagy monográfiájában reális képet rajzolt az udvar és a magyar nemesség ellentétéről, Mária Terézia, majd II. József politikájáról, s ebben egyszerre emelhetette ki azt, hogy a 18. század az erőgyűjtés időszaka, az ország gazdasági fejlődésének, fellendülésének korszaka, hangsúlyozhatta az uralkodóház politikai célkitűzéseinek modernizáló jellegét, s fogalmazhatta meg azt is, hogy Mária Terézia és II. József gazdaságilag Magyarországot az örökös tartományok gyarmatává változtatta. Így egyszerre lehetett az aulikus és a függetlenségi párti történetfelfogás megfogalmazójává.

Nem ez volt azonban az általános. A magyar történetírók amúgy nem túlságosan népes csapata két táborra oszlott: az udvarhű, vagy inkább dinasztiahű aulikus táborra és a függetlenségi pártiakéra. A megoszlás intézményesen is kialakult. A Magyar Történelmi Társulatban többségben voltak a függetlenségi pártiak, a kurucok, az Akadémián viszont az aulikusok. A két tábor tematikusan is el-

különült. A függetlenségi pártiak elsősorban a 16–17. század függetlenségi küzdelmeivel, Erdély és a református egyház szerepével foglalkoztak, a másik tábor kedvenc témái a török elleni politika, a 18. század, a katolikus egyház történeti szerepe volt. Az ellentétek, néhány kiélezett szituációtól eltekintve, valójában nem voltak túlságosan élesek.

A századforduló táján, amikor a magyar politikában kiéleződtek a belső küzdelmek, a függetlenségi párti ellenzék politikailag több téren (vezényleti nyelv, stb.) is támadásba lendült, a két fél küzdelme a történetírásban is élesebbé vált. A túlságosan is kiélezett ellentétek azonban csak akkor jelentkeztek, ha a politika közvetlenül is beavatkozott a tudományba. Így történt pl. akkor, amikor Marczali Henrik kiadta Leiningen-Westerburg Károly tábornok naplóját és leveleit, s egy képviselő (Hentaller Lajos) hamisítással vádolta őt meg. A vád hamar megdőlt, a szövegek eredetieknek bizonyultak, mégis hatalmas sajtóvita kerekedett az ügyből.

Hasonlóképpen a politika közvetlen beavatkozása idézte elő a világháború előtt és alatt folyó vitát Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi c. könyvéről. Ballagi Aladár ugyan történetíróként szállt vitába Szekfűvel, de igazából képviselői tekintélyét vetette be a küzdelembe. A kiobbant vita szinte minden újságban vihart kavart, s messze túllépett a tárgyi nézetkülönbségeken, amelyek terén egyébként Szekfű fölénye vitathatatlán volt.

Igazán tudományos vita ezen a területen csak egy robbant ki, pontosabban az sem annyira vita, mint inkább botrány volt. Thaly Kálmán kuruc ballada hamisításairól volt szó, a hamisításra azonban már csak Thaly halála után derült fény, s így a helyzet nem mérgesedhetett el. A botrány nem nőtt túl önmagán, a politika nem tudott vele mit kezdeni.

A tudományos munkamódszerek terén az összeütközés régi és új között ezeknél sokkal kevésbé látványos volt, s lényegesen más táborokra osztotta a tudósok táborát, mint a politikai viták. A források nagytömegű publikációjának első éveitől kezdtek tudatosodni azok a problémák, amelyek a magyar forrásközlő tevékenységben felhalmozódtak. Hiányzott azonban azoknak a tudósoknak a sora, akik képviselhették volna a kor modern európai forráspublikáló szabályait. A fordulatra csak akkor került sor, mintegy két évtizeddel a kiegyezés után, az első forráspublikációs lázroham elmúlása után, amikor a fiatalabb generáció képviselői már elég nagy számban voltak jelen ahhoz, hogy a modern tudományos álláspontot képviselhessék. 1886-ban a Budapesti Szemle hasábjain Marczali Henrik támadta meg az Akadémia Történeti Bizottsága forráspublikációs gyakorlatát. Nem magát a forráskiadási tevékenységet támadta, hanem azt a módot, ahogyan az az Akadémia sorozataiban megvalósult. Marczali nem állt egyedül, a fiatalabbakon kívül mellette állt egy csoport az Akadémián belül is, Salamon, Gyulay Pál, de mások is. A vita nem lehetett meg személyes sértődések nélkül, végül azonban új alapokra helyezték az Akadémia forráskiadási tevékenységét. Ezentúl betűhíven, változtatás nélkül lehetett csak közzétenni a dokumentumokat, megfelelő magyarázó és értelmező jegyzetekkel. Forráskiadványt a forrásokat értékelő bevezető tanulmány nélkül többé nem lehetett megjelentetni az Akadémia

égisze alatt. Megtörténtek tehát az első lépések az akadémiai forrásközlés megfelelő színvonalra emelése érdekében. Generális szabályzatot a forráskiadásra azonban csak 1918-ban fogadtak el, ez van érvényben maig (bár az elmúlt évtizedekben nem egyszer megkísérelték az elkerülhetetlenül szükséges modernizálásokat keresztülvinni, gyakorlatilag mindmáig sikertelenül).

A korszak kevés számú nagyobb tudományos vitái közül elsősorban a most már tudományos alapokra helyezkedő őstörténeti vitát kell kiemelni. A korábban megfogalmazódott álláspontok tulajdonképpen tisztázták az alapkérdést: turk eredetű-e a magyar nép vagy finnugor? 1867 előtt csupán a kérdésfeltevést lehetett a nyelvtudományi ismeretek akkori szintjén megfogalmazni. A kiegyezés utáni évtizedekben a vita folytatódott. Elsősorban nyelvészek és etnográfusok alkották a vita résztvevőit, a dolog természetéből adódóan a történetírók egyelőre kisebb szerepet játszottak. A turk irányt a meghatározó Vámbéry Ármin képviselte, elsősorban A magyarok eredete (1882) c. munkájával, melyet 1914-ben egy másik könyvével támogatott meg. Hasonló nézetek mellett történelmi és nyelvész Munkácsi Bernát (A magyar őshaza kérdése, 1905). A finnugor álláspont mellett állt ki több munkájában Hunfalvy Pál, a nyelvész Budenz József és Szinnyi József. A történetírók közül a jelentősebbek a két álláspont közötti kompromisszumot képviselték, s finnugor és török eredetű néprészek összeolvadásából eredeztették a magyarságot. Ezt képviselte elsősorban Marczali Henrik már a Vámbéry-vita során 1883-ban, majd későbbi összefoglalásában, de mások is. A vitát beárnyékolta a függetlenségi politikai felhangjai, hiszen a török irányzat nagyon alkalmas volt a hódító jelleg kihangsúlyozására, arra, hogy túldimenzionálják a magyarság világtörténelmi szerepét, vagy igazolják a nemzetiségek fölötti magyar szupremanciát. Ezért keveredtek ebbe a vitába hamis politikai felhangok.

A további tudományos viták kivétel nélkül a 20. század első évtizedeiben zajlottak le, mintegy érzékeltetve azt, hogy az igazán fontos változás addigra a modern kritikai eszközök birtokában levő fiatalabb történetírók generációinak a kinevelődése volt. Elsősorban az 1910-es évek nagy vitájára, az Erdélyi László és Tagányi Károly között főleg a fiatal új folyóirat, a Történelmi Szemle hasábjain lezajlott vitára gondolunk. Ebben talán nem is az Árpád-kor társadalmának egyes rétegei körüli konkrét vita volt az érdekes. Valójában módszertani kérdések körül forgott a vita, s kisebb mértékben világnézeti, történetiszemléleti problémák körül. Ami az utóbbiakat illeti, igazában a magyar történetírás ebben a korszakában sem volt túlságosan érzékeny az ilyen kérdések iránt, legjobb történetíróink is megelégedtek e téren némi eklektikus felszínességgel.

Tagadhatatlan viszont, hogy számos olyan termés beérett, amelyek jelentősen hozzájárultak a korabeli magyar történetírás eredményeihez, élénk színeihez. Közülük elsősorban arra a vállalkozásra utalunk, amelyekben egy új összefoglaló magyar történelmet próbáltak felvázolni, mégpedig a megelőző évtizedekben napfényre került hatalmas tömegű új forrásanyag tükrében. A régi egyszerűs történelmi összefoglalások kora lejárt. Akadt ugyan a továbbiakban is néhány olyan vállalkozás, amelyeknek keretében egy, legfeljebb két szerző tett kísérletet modern magyar történelmi kép ábrázolására, de ezek rendszerint nem bizonyultak

sikereseknek. Elsősorban Acsády Ignác kísérletére (A magyar birodalom története, 1901–1902), az Asztalos–Pethő-féle magyar történetre, vagy akár Marczali Henrik Magyarország története c. munkájára (1911) gondolhatunk. Ezekben rendre megmutatkozott, hogy egy szerző még kivételes áttekintő képesség birtokában sem képes igazán úrrá lenni az elmúlt évtizedekben felszínre került hatalmas ismeretanyagon. A legutolsó évtizedek, az 1870-es évek második felétől fokozatosan a specializálódó kutatók előretörését hozták, így aligha lehetett eredményes egy egyszemélyes összefoglalás. Ezt ismerte fel Szilágyi Sándor, aki az ezredévi ünneppsorozat eufóriáját arra akarta felhasználni, hogy tető alá hozza a legújabb magyar történeti összefoglalást, addig sohasem látott terjedelemben. Az 1890-es évek elején megindította A magyar nemzet története c. tízkötetes vállalkozást, számos szerző bevonásával. Az 1895–1898 között megjelent sorozat valóban reprezentatív összefoglalása mindannak, amit a magyar történetírás a megelőző évtizedekben Horváth Mihály összefoglalása óta feltárt.

Szilágyi volt az egyetlen, aki mindazok összefogására a siker reményében vállalkozhatott, akik egyáltalában szóba jöhettek az összefoglaló kötetek megírásánál. S még így is rendkívüli nehézségekkel találta szemben magát. Elsősorban azért, mert a korabeli magyar történetírók nem voltak szokva az ilyen kollektív vállalkozásokhoz. Többen, akiket eredetileg felkértek, néhány év eltelte után, az utolsó pillanatban visszaadták a megbízást (Károlyi Árpád, Pauler Gyula stb.), ezért másokat kellett megbízni. Mégis azt kell megállapítani, hogy a tízkötetes összefoglalás nemcsak üzleti sikernek bizonyult, hanem mint tudományos vállalkozás is magas színvonalú, szakmai tekintetben kiállta az idő próbáját. Természetes, hogy az egyes szerzők álláspontjai között voltak eltérések, egyesek hangsúlyozottabban adtak hangot az egyház melletti konzervatív töltésű kiállásuknak (Fraknói Vilmos), mások kiegyensúlyozottabb, felvilágosodottabb álláspontot képviseltek (Marczali, Acsády, Angyal Dávid), míg mások inkább hangot adtak a magyar nemzeti érzületnek (Márki, Angyal). Egészében azonban az egész vállalkozás eleget tett vállalt feladatának, beolvastotta mindazt a magyar történelemtől alkotott képbe, amit az újabb kutatásokból nyugodt lelkiismerettel meg lehetett tenni. Tudományos téren nem volt azonos a szerzők felfogása. Egyesek elsősorban a történelem külső eseményei iránt érdeklődtek, megmaradtak a kronológiai kérdések taglalásánál, mások társadalomtörténeti, művelődéstörténeti és más problémák iránt is érdeklődtek. Az egyes kötetek e téren sem kiegyensúlyozottak tehát, de kollektív vállalkozásnál ez elkerülhetetlen. Ami a legfontosabb, az az, hogy még a legkevésbé modern fejezetek is a kor tudományos színvonalán álltak, amit közvetítettek az olvasóknak, az tehát elsősorban a legfrissebb információ együjtése volt.

A millenniumi magyar történet osztja két részre az egész első világháborúig tartó időszakot. A századfordulóra a kiegyezés idején már korosabb vagy akár csak javakorabeli generációk kiöregedtek, helyüket mindenhol átvették azok a fiatalok, akik már modern forráskritikai módszereket tanultak, megismerkedtek a modern európai történetírás új eszméivel és eredményeivel. Erre az időre az egyetemen már meghonosodott a szemináriumi és intézeti rendszer, új tanárok vették át a

régiek helyét. A specializáció is utat tört magának, mind az egyetemi oktatásban, mind a tudományos életben.

Amiben alig volt változás, az a történetírás elméleti felkészültsége, a történetírók létszáma, a történetírás társadalmi funkciója. A magyar történetírásban ugyan a századfordulón, majd a rákövetkező évtizedekben jelen van minden fontosabb európai irányzat, a pozitívizmus éppen úgy, mint a filozófiai idealizmus vagy akár a marxizmus. Ami azonban fontos, az az, hogy ezek az irányzatok, de mások sem játszottak szerepet a magyar történetírásban. A történetírók többsége továbbra sem érdeklődött elméleti vagy akár módszertani kérdések iránt. Nagyon kevesen voltak azok, akik ne lettek volna eklektikusok, azaz olyanok, akiket egyszerre több európai irányzat is befolyásolt — ha egyáltalában megtalálhatók a jegyeik a magyar történetíróknál. Mert a túlnyomó többség gyakorlatilag kívül maradt minden tudományos irányzaton, s hol ez, hol az az álláspont, irányzat befolyásolta, de sohasem tartósan. A magyar történetírók túlnyomó többsége, még a legnagyobbak is, mentesek voltak a filozófiai megalapozottságtól, nem volt kikristályosodott történetfilozófiájuk. Egyik-másikuk ugyan foglalkozott olykor elméleti kérdésekkel is, elsősorban emlékbeszédekben, tehát mások munkásságának megrajzolásakor, de még ez is ritka volt.

Az elméleti kérdéseknél sokkal erőteljesebben megosztották a történetírókat a politika és a társadalom problémái. Az a vezető mag, amelyhez az 1867 utáni évtizedekben Horváth Mihály, Pulszky Ferenc, Gyulay Pál, Salamon Ferenc tartozott, s amelyet a liberális társadalomszemlélet, politikailag a kiegyezés elfogadása, az ország haladásának elősegítésére tett törekvés jellemzett, a századfordulóra fokozatosan szétesett. Mind konzervatív irányban, mind a liberalizmus vagy a demokrácia irányában leváltak róla különböző elemek. Az 1900-as évek elején a társadalmi mozgás ingája konzervatív irányba lendült ki, s a konzervatív hullám érezhetővé vált a történetírásban is. Egyebek között ez a hullám jelentkezett a különböző vitákban, amelyek a nemzeti kérdés kapcsán a történetírásban is kiobbantak.

Természetesen ekkoriban jelentkeznek már az új generáció is a magyar történetírásban. Marczali Henrik szemináriumban sorra nőttek fel a fiatal, jól képzett tehetségek. Megszületnek az első szárnypróbálgatások. Szekfű Gyula, Domonovszky Sándor, Hóman Bálint, Hajnal István, de mások is rendre jelentkeznek doktori disszertációikkal, egyéb írásaikkal, nem egy már a szélesebb tudományos közvélemény figyelmét is felhívja magára dolgozataival. Ez a generáció az, amelyik úgy érzi, neki is tennie kell valamit, amelyik szívesen tömörül új kezdeményezések, adott esetben az 1911-ben induló Történelmi Szemle körül. Tanáraik Marczali, Angyal, Fejérváry, s azok, akik kívülről támogatják őket, a levéltáros Károlyi Árpád, a bécsi Külügyminisztériumban működő Thallóczy Lajos, maga is a Balkán kitűnő ismerője, a magyar történet balkáni kapcsolatainak kutatója, kivétel nélkül úgy érzik, hogy a modern fejlődés új jelenségeket hív életre, s ezekre a történetírásnak valamiképpen reagálnia kell. Így jött létre a modern magyar történetíróknak az a köre, amelyikből majd az I. Világháború után az új vezető mag megszületik.

Az új társadalmi jelenségek is feleletet igényelnek, s van is törekvés ezeknek a megfogalmazására. A század első éveiben a baloldali értelmiség soraiban a szociológiai gondolkodás szélesebb körökben jelentkezett. A történetírók körében is ismertté váltak a különféle szociológiai irányzatok, illetve azok történet-tudományi lenyomatai, s megjelentek a marxista történetfelfogás első próbálkozásai is. Elsősorban a radikális baloldali értelmiség körében vált népszerűvé Marx és a marxista történet szemlélet, de az 1900-as évek elején a magyarországi szociáldemokrácia keretében is jelentkeztek olyan történet szemléleti jelenségek, amelyek magukat marxistának vallották. A Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század c. folyóirat köré tömörültek azok a radikális értelmiségiek, akiknek körében megfogalmazódtak ezek a gondolatok.

A tudományos történetírás keretei között mindezekből nem mutatkozott sok. Egy-két olyan történetíró, aki érzékenyebben reagált a társadalmi ellentétek kiéleződésére, az agrárszocialista mozgalmakra, a nagybirtok és a birtoktalan parasztság éleződő ellentéteire. Ilyen volt például a magyar gazdaság- és társadalom-történetírás egyik úttörője, Acsády Ignác, aki munkáiban a népnek a mindennapi gazdasági építő tevékenységben megmutakozó szerepét kívánta ki-domborítani, s aki úgy vélte, a nagybirtokot fel kell osztani a parasztok között. Acsády utolsó nagy munkájában, *A magyar jobbágyság történetében* (1906) az osztályharc történeti szerepét elismerve szélsőséges álláspontokkal szemben az ellentétes osztályok békéjét hirdette, azt, hogy vagy birtokossá változtatják a parasztság széles rétegeit, vagy összeomlik a fennálló társadalom. Mindezt tetézte még az egyház szerepével szemben a magyar állam jelentőségét, szerepét ki-domborító, antiklerikális felhangokkal élesített álláspontja. 1918–1919 forradalmi akarva-akaratlanul őt igazolták, ezért vált belőle az utókor, különösen az 1920–30-as évek szellem-történeti álláspontot valló történetírói szemében marxista, holott Acsády igazában az osztálybékét, a kapitalista társadalmi rend fennmaradásának szükségességét vallotta.

A fiatalabb generáció, elsősorban azok körében, akik a polgári radikalizmus mozgalmához csatlakoztak, több olyan személyiséget is találunk, akik már való-ban a marxista történetfelfogást képviselték. Szende Pál vagy Ágoston Péter munkái a magyar világi nagybirtok történetéről kétségtelenül ennek az irányzat-nak a hatásait tükrözik. Ugyanilyen marxista álláspont fogalmazódott meg a szociáldemokrata Pogány József kisebb tanulmányaiban, esszéiben. Igazában éretten azonban csupán egyetlen személy, *Szabó Ervin* munkásságában, történeti írásaiban fogalmazódott meg a marxista felfogás. Szabó kitűnő érzékkel függet-lenség és társadalmi haladás összefonódásának legnagyobb eseményét, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetét vizsgálta. Helyesen ismerte fel, hogy a szociáldemokráciának szembe kell néznie ezzel a kérdéssel, ha önálló történet szemléletet kíván kiformálni, s azt is, hogy 1848–49 a magyar történelem olyan kulcskérdése, melyre mindenképpen választ kell adnia az önállósuló szociáldemokrata történetfelfogásnak. A marxista történetfelfogás alapvető elemeit, az osztályharc, a társadalmi haladás kérdéseit vetette fel munkájában. A felelet, amit adott, nevezetesen az 1848–49-es függetlenségi harc nem más, mint a ma-

gyar nemesség ellenállása a társadalmi haladás erőivel szemben, hogy Kossuth és politikai hívei ezt a nemesi reakciót képviselték — természetesen erősen egy-oldalú ahhoz, hogy elfogadható legyen, mégis Szabó Ervinnek ezzel a munkájával önálló arculatot kapott a marxista történetfelfogás a magyar történetírásban.

Az I. Világháború előtti évtizedekben lehetővé válik a korszak mérlegének elkészítése. Hová jutott a magyar történettudomány a kiegyezés utáni fél évszázad folyamán?

A történetírás és kutatás infrastruktúrája jelentősen megerősödött. Az egy-temi oktatás modernizálódott, az új tanszékek, intézetek az oktatók számára elhe-lyezkedési lehetőséget teremtettek. A nagy könyvtárak, a múzeumok és levéltárak tucatjai hasonlóképpen helyet biztosítottak a fiatalabb generációknak a tudomá-nyos kutatáshoz. Különösen az Országos Levéltár felállítása, majd a megyei levél-tári hálózat nyilvánossá tétele járult hozzá jelentős számú történelem szakos fiatalember elhelyezkedéséhez. A megyei múzeumok, levéltárak, könyvtárak, egyesületek könyveket, periodikákat is megjelentettek.

Ezzel párhuzamosan kiépült az Akadémia Történettudományi Bizottságának működése. Az Akadémia alapvető forráscsoportok közzétételét pártolta, támo-gatta, ugyanakkor folyóiratokat és más periodikákat is fenntartott vagy támoga-tott, amelyek a történetírás fontos orgánumaivá váltak. Akadémiai pályázatokat tűztek ki, ezek általában elősegítették addig fel nem tárt témák kutatását.

Az infrastruktúra szerves részét alkották a különféle társadalmi szervezetek, elsősorban a Magyar Történelmi Társulat, valamint a hozzá hasonló regionális egyesületek, amelyek tömörítették a történetírókat, egyúttal folyóiratokat, kiad-ványsorozatokat tartottak fenn, s ezzel hozzájárultak a történetírás anyagi bázisának szélesítéséhez. Nem utolsósorban azzal, hogy — az Akadémiához hason-lóan — az alapítványi támogatások kezeléséhez keretet biztosítottak.

A tárgyalt fél évszázad folyamán jelentősen megnőtt a történetírók száma és átalakult képzettségük jellege. Ami a létszámnövekedést illeti, az egyetemek, a különféle múzeumok, levéltárak, könyvtárak mellett a középiskolák is lehetőséget nyújtottak a megélhetésre, s ez kedvező talajt biztosított a tudományos kutatás számára is. A létszámnövekedés azonban, bár tagadhatatlan, mégsem volt elég-séges. Igaz ugyan, hogy megnőtt a kutatók összlétszáma, mégsem tekinthető ki-elégítőnek a magyar történetírók lélekszáma. Az ország fejlettségi színvonala nem tette azonban lehetővé nagyobb lélekszámú értelmiség, ezen belül több történetíró megélhetését. Ami igazán hiányzott, az a meglévőnél több egyetem és főiskola lett volna. Ezek hiányában is megállapíthatjuk, hogy a korábbiakkal összehasonlítva jelentős mértékben nőtt a történetírók száma, s ez lehetővé tette a modern tudomá-nyos élet szempontjából elengedhetetlen vitákat, bár sokszor előfordult, hogy egy-egy kisebb témának vagy korszaknak csupán egyetlen kutatója akadt.

A lélekszámmal azonos fontosságú volt a történetírók képzettségének át-alakulása. Ez a fél évszázad ezen a téren jelentős átalakulás kora. Az idő elő-rehaladtával mind többen lettek a történetírók között olyanok, akiknek felkészültsége korszerű volt, akik az egyetemen megfelelő, szakszerű oktatásban részesültek. Modern kritikai módszereket elsajátító tanárok oktatták a leendő történet-

írókat, akik egyetemi éveik alatt megfelelő szemináriumi foglalkozásokon sajátíthatták el a szakmai fogásokat. A századfordulóra a régi, gyakorlatilag autodidaktának tekinthető gárda kihalt, az 1850-es években vagy később születettek pedig már a kor legmodernebb ismereteivel voltak felszerelve. A századforduló kutatói tehát gyakorlatilag szinte kivétel nélkül jól képzett történetírók voltak, megfelelő, korszerű kritikai módszerek birtokában.

A korszak éppen ezért nyújtott jó lehetőséget arra, hogy a magyar történet alapvető forrásait közzétegyék, s egyúttal minden téren hozzájáruljanak a történelem modern szempontú feldolgozásához. Ez a fél évszázad e tekintetben jelentős előrehaladást mutathatott fel minden tekintetben, de persze nem egyforma hangsúlyokkal.

A középkori okleveles anyag már nagyjából megjelent, ha nem is a modern követelményeknek megfelelő módon. A kiegyezés utáni fél évszázad alkalmat és lehetőséget nyújtott a hiányok eltüntetésére, az anyag kiegészítésére. A „Hazai okmánytár” nyolc kötete az 1068–1627 közötti évszázadok okleveleit tette közzé. Kiegészítette egy másik sorozat Hazai oklevéltár címen, mely az 1234–1536 között kelt okleveleket tartalmazta. Szabó Károly és Szádeczky Lajos hét kötetben gyűjtötték össze a székelység történetének dokumentumait a Székely oklevéltárban, mely 1872–1898 között jelent meg. Már a kiegyezés előtt megindult az Árpád-kori új okmánytár Wenzel Gusztáv szerkesztésében. 1860–1874 között összesen 13 kötet jelent meg, ezeket 1889-ben névmutatóval látták el, mely a sorozatot használhatóbbá tette. Az Anjou-kori okmánytár 7 kötete 1301–1359 közötti okleveleket közölt. A sorozat 1878–1920 között jelent meg, s végül is befejezetlen maradt. A világháborúig a központi oklevélkiadás legnagyobb sorozatainak felsorolása ezzel fejeződhet be. A 14. század második felétől 1526-ig az okleveles anyag kiegészítése egészen 1945-ig már nem folytatódott. A kitűzött célt, az összes 1526 előtti oklevél sorozatokban történő modern kiadását máig nem sikerült megvalósítani.

Persze más gyűjtemények is tartalmaztak középkori okleveleket. Elsősorban a családi levéltárak anyagára, közülük is az olyan nagy sorozatokra utalhatunk, mint a nagykárolyi gróf Károlyi család levéltára, mely 1882–1897 között 5 kötetben jelent meg, vagy A zichi és vásonykeői gr. Zichy-család idősb ágának okmánytára c. sorozatra, mely 12 kötetben látott napvilágot 1872–1915 között. A családi levéltárak közül ezek csupán mintának tekinthetők, több tucat olyan forráskiadvány jelent meg a fél évszázad folyamán, amelyek egyes családok oklevéltárának gyűjteményét teszik a kutatók számára hozzáférhetővé.

Ugyanez a helyzet az egyházak levéltárainak kincseivel is. Itt is tucatjával jelentek meg egy-két kötetes forrásgyűjtemények, mintának elég, ha a legimpozánsabbra utalunk, a pannonhalmi Szent Benedek rend története című sorozatra, amely 1902–1913 között 13 kötetben tette közzé a rend levéltáraiban felhalmozódott értékes okleveleket. Mellette csupán a Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia sorozatra utalunk, amely a Vatikáni Levéltár magyar vonatkozású forrásait tartalmazta. Ennek középkori sorozatában 1887–1891 között hat kötetet jelentettek meg, újkori sorozatában pedig három kötetet 1884–

1909 között. Az ilyen típusú egyháztörténeti kiadványok száma szinte százakra rúg. S ugyancsak számottevő a városok, sőt egyes vármegyék levéltári kincseinek publikálása is. 1867 után szinte divattá vált, hogy az egyházi szervezetek, városok, vármegyék és családok közé tegyék levéltáruk forrásait, többnyire a saját költségükön.

Mindez az 1526 előtti évszázadok forrásanyagára vonatkozik. Tekintettel arra, hogy ennek az időszaknak a forrásait a megelőző évszázad folyamán már feltárták, összegyűjtötték és publikálták, az érdeklődésnek a levéltárak megnyitása után nyilvánvalóan az 1526 utáni évszázadok történetére kellett irányulnia. A Török–magyar kori történelmi emlékek sorozatban 1853–1915 között összesen 17 kötetnyi alapvető forrás látott napvilágot, megfelelő fordításban, jegyzetekkel, értékelő bevezető tanulmányokkal. Megindult az országgyűlések iratainak összegyűjtése és kiadása is. Az 1526 előtti országgyűlések anyaga a királyi levéltár megsemmisülésével elveszett, így csak az 1526 utáni évszázadok országgyűlései jöhettek szóba. Magyar országgyűlési emlékek címen indított sorozatot az Akadémia, a magyar történelmi munkák sorozat keretei között. 1874 és 1917 között összesen 12 kötetet jelentettek meg, nagyjából Fraknoi Vilmos, majd utóbb Károlyi Árpád szerkesztésében. Ezek a kötetek az 1526–1606 közötti évtizedek országgyűlési iratait tartalmazták. Hasonló sorozat indult az erdélyi országgyűlések anyagának közlésére Erdélyi országgyűlési emlékek címen, amely — mint már jeleztük — az 1540–1699 közötti időszak országgyűléseinek iratait közli összesen 21 kötetben (1871–1898).

Hasonlóképpen a kiegyezés utáni évtizedekben került sor az egyes erdélyi fejedelmek okmánytárának, diplomáciai levelezésének összegyűjtésére és publikálására, a 16–17. század magyar és erdélyi történetírói munkáinak kiadására az Akadémia már említett nagy sorozatában. Ugyanitt láttak napvilágot a naplók és emlékiratok, mindazok a források, amelyek nélkül a 17. század története nem lehetett volna megírható. Csupán egyetlen fontosabb sorozatot emelünk még ki, az Archívum Rákócziánomot, II. Rákóczi Ferenc levéltárának kiadását. Ennek két osztályában összesen 13 kötetnyi publikáció jelent meg 1918 előtt, az I. osztályban a had- és belügyi iratokból 10 kötet 1873–1889 között (három kötet még majd 1935-ben), a II. osztályban, a diplomáciai iratokból három kötet 1871–1877 között.

Mindezeket túl természetesen tucatjával sorolhatnánk még a különböző fontosabb forráskiadványokat, de nem a felsoroláson van a hangsúly. A lényeg, hogy az 1867 utáni fél évszázad folyamán a magyar történetírás számottevően fejlődött, legszínvonalasabb képviselői a kritikai módszerek szempontjából semiben sem különböztek már nyugat-európai kollégáiktól. A századfordulóra a forráskiadás első nagy hulláma lecsöndesedett, s a kiadói tevékenység nagyjában egészében szintén megközelítette a nyugat-európai normákat. Az ezekben az években útra bocsátott generációk már a legmodernebb forráskritikai technika birtokában hagyták el az egyetemet.

A publikált történeti munkák közül nem tudjuk mindet megemlíteni. A történetírók és az általuk megírt tanulmányok, könyvek száma a korábbi időszakkal

összehasonlítva megsokszorozódott. Ha úgy is érezzük, hogy a történetírók létszáma nem volt igazán elegendő, több, főleg színvonalas történetíróra lett volna szükség ahhoz, hogy megfelelő kritikai élet alakuljon ki, hogy a viták valóban megpezdíthessék a tudományt, mégis már olyan nagyszámú történetíró működött, s főleg olyan tömegben jelentek meg a tudományos kutatások eredményei, hogy erről még áttekintést sem lehet adni. Noha az ország két tudományegyeteme (Budapest, Kolozsvár) nem adott elegendő lehetőséget a történetírók számának növelésére, az állami és egyházi középiskolák közül több is megpróbálta pótolni tanáraik számára az egyetemek nyújtotta lehetőségeket, s ez is elősegítette a történetírók számának megsokszorozódását a megelőző korszakhoz képest. Ezért nagyon nehéz egy-egy kimagasló személyiség működésének akár futólagos áttekintése is. Mégis elkerülhetetlen bizonyos irányzatok rögzítése.

A fejlődés fő iránya kétségkívül a korszerű kritikai fogásokkal, módszerekkel felszerelt történetírók számának növekedése, az autodidaxis háttérbe szorulása. A századfordulóra az áttörés e tekintetben megtörtént. Mégis nyugodtan mondhatjuk, hogy az egyik nagy ellentétpár a történetírásban továbbra is a történetírás, a tudomány és a történeti tudat közötti diszkrépancia volt. Különösen a nemzeti-függetlenségi irányzat hívei között találni olyan, valójában nem történész képzettségű írókat, akik részt vettek a történetírásról zajló vitákban, s befolyásolták azt. A nagyközönség történeti tudata és a tudomány álláspontja között így nem szűkült a rés, ellenkezőleg, a 20. század első évtizedeiben valószínűleg inkább szélesedett.

Megmaradt és továbbra is hatott a felekezeti szempontok érvényesülése. Az Akadémián vagy a Történelmi Társulatban talán kevésbé, de a katolikus és a protestáns folyóiratok, egyházi iskolák számára írott tankönyvek s a különféle egyesületek nyújtotta publikációs lehetőségek segítségével továbbra is megjelentek és hatottak a függetlenségi kuruc–protestáns, illetve az aulikus–labanc–katolikus álláspontok a történetírásban. Mindkét felekezet legjobbjai ugyan kimondottan tompítani, megszüntetni igyekeztek ezeket az ellentéteket a történetírásban is, de igyekezetüket nem koronázta valódi siker. A vallási elfogultságokon kívül álló függetlenségi–aulikus irányzatok — mint már utaltunk rá — amúgy is megosztották, ha nem is elsősorban a történetírást, de a nagyközönséget mindenképpen, s erre ráakódtak még a vallási felhangok. A korszak kimagasló történetírói ugyan túltették magukat mindezen, ha nem is azonos mértékben, de alapjaiban közös bázisra helyezkedtek a kiegyezés elfogadásával és a dinasztia elismerésével, még ha egyesek titokban talán demokratikusabb társadalomról is álmodoztak, mint amilyen Magyarországon a kiegyezés után létrejött. A történetírók nagyobbik felén azonban enyhén érezhető volt a felekezeti irányzatosság egészen az első világháborúig. Ez egészen odáig ment, hogy a századfordulóra már jelentősebb létszámot kitevő zsidó származású történészekkel szemben olykor egészen nyilvánvalóan kitapintható ellenérzéseknek is hangot adtak, legalábbis egyes személyes ellentéteket ilyen tényezők is motiválták.

Mindezzel nem akarjuk azt mondani, hogy meghatározó lett volna történetírók körében akár a felekezeti nézeteltérés, akár a függetlenségi-, illetve aulikus

álláspont. Mindezek csupán színezték a képet, de alapmotívumait nem jelentették. A történetírás vezető képviselői, azok akiknek, működése nélkül nem lett volna a magyar történetírás az, ami volt, semmiféleképpen sem hagyták befolyásolni magukat ilyenféle megfontolásoktól. S elsősorban az ő kutatásaik voltak azok, amelyek meghatározták a korszak történetírásának jellegét. Melyek tehát ezek a kutatási eredmények?

Időrendben haladva az őstörténettel kapcsolatban elsősorban a nyelv-tudomány és a néprajzkutatás bevonása a történeti adatok értékelésébe. A hangsúly tehát koránt sem az irányzatok közötti vitán van, hanem azon a tényen, hogy a társtudományok módszerei és konkrét kutatásai is megjelentek a történeti interpretációkban. Ez az út még sok szép eredménnyel kecsegtetett, s reményt csillantott fel arra nézve, hogy egyéb tudományos megoldások is szerepet kaphatnak ezen a területen. A legjobb történetírók nyitottak voltak az új módszerek és eredmények előtt, jól látták maguk is, hagyományos történeti eszközökkel aligha lehet már új eredményeket elérni, reális képet adni az őstörténet alapkérdéseiről.

A honfoglalástól az Árpád-ház kihaltáig terjedő periódus terén a legfontosabb eredmények — természetesen az iratpublikációktól most már eltekintve — egyrészt a kronológia számos kérdőjelének eltüntetése, e négy évszázad magyar története szilárd kronológiai vázának felállítása. Emellett az eseménytörténet tisztázása, a politikai történet eseménysorozatának felvázolása is megtörtént. Így a magyar történet első négy évszázadának teljesen új képét kapta az olvasó (Pauler Gyula monográfiái). Ugyanakkor megkezdődött a társadalom és a gazdaságtörténet kérdésköreinek bevonása is a vizsgálatba (Marczali, Acsády, Erdélyi László, Tagányi Károly). Ebből a szempontból kitűnő megoldás volt, hogy végül is nem Pauler, hanem Marczali írta meg az összefoglalást e korról a Magyar Nemzet Története 10 kötetes sorozata számára.

Külön is kiemelkedő, hogy a századforduló évtizedeiben sikeresen tisztázódott a magyar gesta-irodalom számos korábban homályban maradt kérdése. A számban legnagyobb mennyiségű publikációt az Anonymus-féle Gesta váltotta ki, de nem csupán erről volt szó. Általában tisztázódtak a legfontosabb kérdések, az ún. ősgesta-problémája, s mellette az egyes gesták és krónikák létrejöttének időrendje, leszármazása, egymáshoz való viszonya. Marczali fordulatot jelentő összefoglalója (1882) termékeny talajba hullott mának bizonyult, szemináriumában ezeknek a kérdéseknek számos kutatója nőtt fel, s az évtizedek rendszeres munkája végül is az újabb eredmények egyik legfontosabbikának bizonyult.

Ugyancsak megszületett a 14–15. századi magyar történelem széleskörű, ha nem is mindenre kiterjedő feldolgozása. Az Anjouk, majd Zsigmond uralkodása, Mátyás királysága számos kutatót vonzott, kezükön e két évszázad története sokat finomodott. Elsősorban a 15. század második felének a kutatása fejlődött rohamléptekkel, bár az oklevélkiadás Nagy Lajos uralkodásának első felénél elakadt. Mégis Csánki Dezső, Fraknoi Vilmos, s mások monográfiái, tanulmányai új képet formáltak ezekről az évszázadokról. Mindez azonban elsősorban a kronológiára, különösen a viharosabb, zavarosabb korszakok kronológiájára vonatkozik, kevésbé érinti a felszín mögötti rétegeket. A társadalomtörténet vagy a gazdaságtörténet

terén a helyzet jóval visszamaradottabb volt, mint a megelőző évszázadok kutatása. Csupán a világháború előtti években mutatkoznak jelei az e téren megélték, elsősorban itt is Mátyás időszakára vonatkozólag.

A legfontosabb tudományos eredmények vitathatatlanul a 16–17. század kutatása során keletkeztek. Az a hatalmas tömegű forrásanyag, amit átkutattak, s aminek egy részét publikálták, a korabeli történetírók munkáinak, elsősorban kortörténeti műveinek, valamint emlékiratoknak, naplóknek, levelezéseknek, más forrásoknak az alapján a 16–17. század történetét gyakorlatilag teljesen újjávarázsolták e fél évszázad folyamán. Kimagaslik a kor kutatói közül Szilágyi Sándor, Fraknoi Vilmos, Károlyi Árpád, Angyal Dávid, s a fáradszató forrásfeltáró Thaly Kálmán. Magától értetődik, hogy egy olyan korszaknak a kutatása, s a 16–17. század ilyen volt, amelynek alaptényeit kellett tisztázni, s amelynek elsődleges forrásanyagát korábban alig, vagy egyáltalában nem lehetett kutatni, a levéltárak megnyitása után a forrásfeltárás terén is az érdeklődés homlokterébe került. Ennek következtében az egyszerű forrásközléstől a regesztákon át a félfeldolgozásokig hatalmas tömegű publikáció jelent meg a vizsgált 50 év folyamán. Nemcsak a már korábban említett Szilágyi Sándor munkái, tanulmányai és monográfiái voltak tele aktaközlésekkel, hanem gyakorlatilag mindenkié. Csupán az arányok tértek el egymástól. Szilágyinál, Thalyinál, Takács Sándornál, s még nagyon sok más történetírónál a hangsúly a forrásfeltárásra, az aktaközlésre került, míg Salamon Ferenc, Károlyi Árpád, Angyal Dávid vagy Acsády Ignác működése inkább a feldolgozás, az adatok értelmezése irányába tolódott el.

Adott esetekben az adatpublikáció egyszerűen nem volt elkerülhető. A 16–17. század kutatása túlnyomóan politikatörténet-centrikus volt, olykor művelődéstörténeti színeződéssel. A gazdaságtörténet vagy a társadalomtörténet súlyos kérdései csupán néhány történetíró tollán vetődtek fel, s ezek is csak a kezdeti lépéseket teheték meg. Így az 1514. évi parasztfelkelés történetét Márki Sándor minden, az elnyomottak iránti szimpátiája mellett is Dózsa György életrajzában örökítette meg. Kedvelte ezt a műfajt, II. Rákóczi Ferenc életrajzát is ő írta meg, s a kuruc kor összefoglalását is neki köszönhetjük. A 16–17. század gazdaságtörténetének fontos kérdéseit tulajdonképpen kisebb adatközlésekben érintették, csupán egyetlen kutatója volt ennek az időszaknak, aki rendszeres feldolgozás alapjait igyekezett lerakni. Acsády Ignác törekvései azonban, mint egyszemélyes vállalkozás, félsikerre volt ítélve. Elkezdte az ország gazdasági erejének vizsgálatát az adózás tükrében, de a kamarai levéltár óriási tömegű iratait egyedül mégsem dolgozhatta fel. Első nagyobb munkája (Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában) még átfogó elemzés, a folytatás azonban darabokra töredezett félfeldolgozás. A 16. századi nemesi társadalom szerkezetének a kor viszonyaihoz képest ragyogó elemzését nyújtotta viszont egy másik tanulmányában. Kísérletet tett a 17. századvégi magyar társadalom átfogó rajzára is. Sajnos, működése egészében véve nem talált közvetlen folytatásra.

A kiegyezés idején az 1711 utáni időszak története még feltáratlan volt. Levéltári forrásokhoz egyáltalában nem lehetett korábban hozzáférni. Így azt várhatnók, hogy a kiegyezés után itt történt a legtöbb kutatás. A valóság mást mutat.

Azt, hogy csak nehezen lehetett a figyelmet, érdeklődést a korszak iránt felkelteni. Ennek oka nem utolsósorban az volt, hogy — akár csak a 18. század történetére szorítkozva — mind a politikatörténet, mind az egyháztörténet vagy a társadalomtörténet olyan problémákat vet fel, amelyek valamiképpen még összefüggtek a 19. század utolsó évtizedeinek vagy a 20. század első évtizedeinek aktuális kérdéseivel, s így nagyon nehéz lehetett volna ezeket aktuálpolitikai felhangok nélkül megközelíteni. Ugyanakkor ez csapdát is jelentett, hiszen a kutató önkéntelenül belekeveredhetett valamilyen politikai csatározásba, s ez még a karrierjét is veszélyeztethette volna. Mindez fokozottabban érvényes a 19. század akkoriban még kortörténetet jelentő időszakára. Hogy világosan lássuk, miről van szó, csak egy példa: Marczali 18. századi kutatásai kapcsán érintette az udvar és az egyház viszonyát, II. József türelmi rendeletét. Liberális alapokon kezelte mindezt, mégis felkeltette a katolikus egyház gyanakvását, nem kisebb személyiség, mint Haynald kalocsai érsek bírálatát. Ugyanez bármikor megtörténhetett volna valamelyik nevesebb arisztokrata család részéről, amelynek ősei politikai szerepet játszottak egy-másfél évszázaddal korábban.

Mindez érthetővé teszi, hogy csak kevesen foglalkoztak az 1711 utáni időszak történetével. Az Akadémia több pályadíjat is hirdetett, de ezek nem bizonyultak sikereseknek. Több vállalkozó sem volt képes sikeresen megbirkózni a feladattal, amit mindenki azonnal megért, aki ismeri a kancellária és a helytartótanács ügyintézési rendjét, s így tudja, milyen nehéz, időrabló feladat a kutatás e hivatalok iratai között. Tulajdonképpen csupán néhány történetíró járt tartós sikerrel. Elsősorban *Marczali Henrikre* gondolunk, aki a 18. század szinte teljes problematikáját feltárta nagy monográfiájában. A cím némileg félrevezető, hiszen „Magyarország története II. József korában” leszűkítése annak, ami a munkában található. Marczali ebben a háromkötetes monográfiában, mely 1881–1888 között jelent meg, tulajdonképpen tíz évi kemény munkával a 18. századi magyar fejlődés fő kérdéseit veti fel, mutatja be. Igen adatgazdag munkájában áttekintést nyújt a korabeli magyar gazdaságról, társadalomról, a fontosabb intézményekről, az uralkodóház, a bécsi adminisztráció és a magyar nemesség kapcsolatáról, az udvar gazdaságpolitikájáról, II. József reformpolitikájáról és kudarcának okairól. Korképe, amelyet a 18. századi magyar történelemről rajzol, sok tekintetben, elsősorban módszerében magán viseli a nagy angol történetíró, Macaulay hatását (hasonló volt a helyzet azzal az áttekintéssel, amelyet Acsády Ignác készített Magyarország viszonyairól Buda felszabadítása idején, arra is erős hatással volt Macaulay munkássága). Ez után a Magyar Történelmi Társulat felkérésére 1891-ben megírta Mária Terézia életrajzát, majd 1898-ban ő írta meg a Magyar Nemzet Története sorozat 8. köteteként Magyarország történetét 1711–1815 között. Végül 1907-ben két kötetes munkát írt az 1790–1791. évi országgyűlés történetéről. Mindez természetesen csak fő műveinek felsorolása, ezeken kívül számos kisebb-nagyobb tanulmányban foglalkozott a 18. század történetének különböző kérdéseivel. Egész működése meghatározó jelentőségű a magyar történelmi tudat kialakításában, mindaz, ami a 18. század történetéből részét alkotja ennek a tudatnak, tulajdonképpen az ő működése nyomán terjedt el. A történetírás tovább-

fejlődésében ez irányú működése alapvető jelentőségű. A magyar történetfelfogásnak mind az az ága, amelyik azt emeli ki, hogy a 18. század az erőgyűjtés, a gazdasági fejlődés, Magyarország megerősödésének a korszaka, az ő működéséhez kapcsolódik, éppen úgy, mint a függetlenségi álláspont, amelynek nézetei szerint gazdaságilag Magyarország Ausztria gyarmata volt. Marczali meghatározó működése mellett azoknak a történetíróknak a tevékenysége, akik ekkoriban a 18. század történetének egyik vagy másik kérdésével foglalkoztak, tulajdonképpen másodlagos jelentőségű.

A 18. század történetének kutatása nehezen indult, holott még nem tartozott a kortörténet keretei közé. A 19. századi magyar történet, legalábbis az 1820-as évektől mindenképpen a kortörténetbe sorolandó. Meg is látszott ez a korszak kutatásán. A legfontosabb források még sokáig érintetlenek maradtak, hiszen el voltak zárva a kutatás elől. Horváth Mihály két munkája, a reformkor, a forradalom és szabadságharc történetéről éppen azért lehetett olyan nagy hatású, meghatározó, mert alig volt történeti kutatás ezekre az évtizedekre vonatkozóan. A kisebb-nagyobb szerepet játszó szereplők, meghatározó politikusok, a szabadságharcban résztvevők, katonatisztekig, sőt közlegényekig lemenően tucatjával tették közzé ugyan emlékezéseiket, naplóikat, de áttekintő történeti kutatás alig volt. A korszak forrásai nagyrészt még rejtve maradtak. Ezért is ki kell emelni, hogy Marczali Henrik működésének korai szakaszától kezdve rendszeresen foglalkozott kortörténeti kérdésekkel. Tanulmányokat szentelt a II. József utáni évtizedek történetének, Berzeviczy Gergely államiratainak, Széchenyi néhány korai munkájának, a reformkor problémáinak, de például viszonylag korán, még 1889-ben összefoglaló tanulmányban tárta fel az 1848–49. évi szabadságharc hadtörténetét, szakaszolta a szabadságharc hadjáratait. Ez a szakaszolása 1848–49-nek máig érvényes és meghatározó a magyar történetírásban. Ugyanígy több résztvevő emlékiratait, naplóját, levelezését is kiadta (Bánffy Dénes, Leiningen-Westerburg Károly) s ő tette közzé először történeti kútfőként az 1849. évi függetlenségi nyilatkozatot 1901-ben az általa szerkesztett „A magyar történet kútfőinek kézikönyve” című nagy forrásgyűjteményben, amely elsősorban az egyetemi oktatás számára, egyetemi hallgatók használatára készült. Marczali tevékenysége az idő előrehaladtával mindinkább a kortörténet felé fordult. Már az 1880-as években meginterjúvolt kiemelkedő politikusokat (például Andrássy Gyulát, de levélben Kossuth Lajost is), s az így gyűjtött emlékezéseket felhasználta összefoglaló áttekintéseiben az ország történetéről. Később egyetemi előadásaiban rendszeresen kitért az 1848–49-es szabadságharc, az abszolutizmus, de az 1867 utáni évtizedek eseményeire is. Az 1890-es években a Pallas Lexikon számára számos kortörténeti személyiség (Andrássy Gyula, Deák Ferenc, Kossuth Lajos stb.) terjedelmes életrajzát írta meg, egyik-másik lexikoncikke kisebb tanulmánnyal is felért. Az 1910-es évektől mind több kortörténeti kérdést elemzett, a koronát tevékenységének erre az oldalára már a világháború után, 1924-ben tette fel, amikor az American Historical Review-ban közölte azt a beszélgetést és levelezést, amelyet Tisza Istvánnal folytatott a világháború kitöréséről, s amely tisztázta Tisza személyes szerepét a háború megindításában.

Marczali mellett természetesen mások is foglalkoztak a 19. század történetével, elsősorban az 1800-as évek első felével, a forradalommal. A reformkor történetének egyes kérdéseit többen is taglalták, forrásainak közrebocsátását ugyancsak sokan segítették elő, munkásságuk azonban a legtöbb esetben vagy csupán forrásközlésre szorítkozott vagy nagymértékben a politika befolyásolásának volt kitéve, vagyis meghatározott politikai érdekből keletkezett. Ezért kevés az olyan történetíró, aki tudományos mércével mérve is fennmarad a rostán. Feltétlenül közéjük tartozik Márki Sándor, a kolozsvári egyetem tanára, A Magyar Nemzet Története sorozatban az utolsó évtizedek történetének szerzője, Erzsébet királyné életrajzának megírója (1899). Több más történetíró is értekezett olykor kortörténeti kérdésekről, de elsősorban az 1848 előtti évtizedekről. Talán Török Jánost és Zichy Antalt, Széchenyi kéziratának kiadóit, Kónyi Manót, Deák Ferenc beszédeinek és Andrássy Gyula munkáinak közlőjét, s Grünwald Bélát kell még megemlíteni, aki két könyvében, A régi Magyarország 1711–1825 és Az új Magyarország, gróf Széchenyi István c. munkáiban (1889), de különösen a másodikban foglalkozott az akkor kortörténetnek számító évtizedek történetével. A 19. század története kutatásának nagyobb lökést majd 1918, az önálló Magyarország létrejötte, a forradalmak adnak.

A korszak történetírása feltétlen eredményei közé tartozik néhány olyan összefoglaló jellegű kutatás, olyan összefoglaló munkáknak a megírása, amelyek évtizedekre befolyásolták az érintett területek további feltárását. Így a Horváth Mihály által megkezdett csapáson haladt tovább Wenzel Gusztáv, előbb a magyar mezőgazdaság történetének összefoglalásával, majd a magyar bányászat történetének áttekintésével (1880). Igaz ugyan, hogy ezekben a munkákban még csupán kevés gazdasági szempont érvényesült, inkább a vonatkozó történeti források összeállításáról volt szó, vagyis mind a mezőgazdaság, mind a bányászat esetében azok „külső” történetét írta meg a szerző, mégis az első jelentős lépést tette meg a gazdaságtörténeti kutatások kibontakoztatásához. Már sokkal érettebb, sokkal szakszerűbb és egyúttal szakmailag is megbízhatóbb a Tagányi Károly által összeállított Erdészeti Okmánytár három kötete, amelyben a Kárpát-medence erdészettörténetének kilenc évszázadára vonatkozó forrásanyagot találja az érdeklődő.

A gazdaságtörténet felől a társadalomtörténetbe visz át Kovács Ferenc vár-ostörténeti munkássága, melynek első évtizedei az 1918 előtti évtizedekre esnek. Egy egész társadalmi osztály, a jobbagyság, a parasztság történetét foglalta össze Acsády Ignác (1906), s részben ugyancsak a társadalomtörténeti kutatások közé sorolandó Márki Sándor könyve Dózsa Györgyről és tanulmányai a Péro-, s az erdélyi Hóra-féle felkelésekről. De természetesen társadalomtörténeti szempontból nagy jelentőségű az Erdélyi-Tagányi vita 1913–1916 között, vagy a 20. század elején meginduló, az Árpád-korra vonatkozó gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti kutatás, amelynek képviselői Domanovszky Sándor és Hóman Bálint már annak a legújabb történetírói generációnak a tagjai, amelyik minden tekintetben korszerű tudományos ismeretekkel volt felszerelve.

A magyar történetírás az I. Világháború előtti évtizedekben gyors léptekkel modernizálódott. Elsősorban a kritikai módszerek elsajátításában, tematikai ér-

deklódésének kiszélesítésében mutatkozott ez meg. Megjelentek az akkor modernnek számító európai történeti irányzatok is történetírásunkban. A magyar történetírás követő jellege továbbra is megmaradt. A modern irányzatok éppen úgy Nyugat-Európából érkeztek, mint az elmúlt évszázadok során mindig. Történetíróinkra pedig továbbra sem volt jellemző az elméleti irányú érdeklődés. A magyar történetírók túlnyomó részét szinte teljesen érintetlenül hagyták a különféle európai irányzatok, az a kevés számú történetíró, akinek a működésén a külföldi hatások kimutathatók, inkább eklektikus, semmint egyetlen irányt képviselt volna. A modern katolikus vagy protestáns irányzatokra ez éppen úgy vonatkozik, mint a pozitívizmusra, a szociológizáló irányzatok mindegyikére vagy a különféle marxista vagy marxizáló irányzatokra. Ami ez utóbbit illeti, azok közül, akikre ez hatott, szinte senki sem volt történész, a történetírásban a marxizmus vagy más akkor éppen a legmodernebbeknek számító nyugat-európai irányzatok csak elemeikben jelentkeztek.

Amit viszont érdemes hangsúlyozni, az az, hogy a külföldi tudományos és világnézeti irányzatok között a legtöbb vezető európai irányzatot megtaláljuk a magyar történetírásban. A német történetírói irányzatok mellett tehát jelen volt a francia, az angol vagy az olasz irányzatok, iskolák legtöbbje is. A középkorban érvényre jutó észak-itáliai iskolák mellett a 16. század után kapott nagyobb hangsúlyt — a protestantizmussal — a német területeken kialakult különféle tudományos irányzatok legtöbbje. A 18. században ezt egy meglehetősen egyértelmű német orientáció váltotta fel, mind a katolikus, mind a protestáns felekezetek hívői német területeken képeztették magukat. A 19. század elején kiszélesedett a látókör, a megelőző egy-két évszázadnál sokkal hangsúlyosabb szerepet kaptak a különféle francia és angol tudományos és világnézeti irányzatok és iskolák. Az 1870–80-as években külföldi ösztöndíjat kapó generációk is elég széles áttekintéssel rendelkeztek. Amikor azonban az ösztöndíjas rendszer, amelynek olyan nagy szerepe volt a magyar felsőoktatás és a tudományos élet átalakításában, betöltötte feladatát és megszűnt, ez a széles kitekintés is szűkebbé vált. A századfordulón már lassan, fokozatosan a német tudományosság felé kezdenek orientálódni a fiatalabb történetírók. Ez a folyamat azonban csak az 1920-as évektől gyorsult fel, bár akkor sem válik kizárólagossá.